

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال نهم، شماره هفدهم، پاییز و زمستان ۱۳۹۶

بررسی مضامین اشعار انتظار در شعر بعد از انقلاب اسلامی (علمی-پژوهشی)

دکتر نجمه طاهری ماه‌زمینی^۱

دکتر محمدصادق بصیری^۲

دکتر محمدرضا صرفی^۳

چکیده

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، با توجه به مذهبی بودن انقلاب، اعتقادات و باورهای اسلامی و به ویژه عقاید شیعی در کشور ایران رواج یافت. یکی از این باورها، انتظار موعود و منجی آخرالزمان است که در همه ادیان الهی به ظهور و حکومت او اشاره و تأکید شده است؛ بر این اساس، شاعران انقلاب اسلامی در ترسیم آینده بشری، به ظهور امام زمان (عج) بسیار توجه نموده‌اند و در اشعار خود به دادخواهی و طلب یاری از ایشان پرداخته‌اند و علاوه بر آن، به شکوه از غیبت طولانی و عصر غیبت، بیان ظلم و ستم مستکبران بر مستضعفان و ترسیم عصر ظهور و فراوانی نعمت و عدل و داد پرداخته‌اند. نکته‌ای که در این اشعار جالب توجه است، باور عمومی به ارتباط انقلاب اسلامی ایران و شهدای این راه با زمینه‌سازی ظهور امام زمان (عج) است. البته شاعران به این باور دل خوش نکرده‌اند و در اشعار خود در برابر بی‌عدالتی‌ها و کثر روی‌های موجود در جامعه اعتراض می‌نمایند و بدین صورت، وظیفه خود را در خصوص زمینه‌سازی ظهور منجی به جا می‌آورند.

واژه‌های کلیدی

انقلاب اسلامی، شعر معاصر، انتظار، منجی، ظلم و ستم، عدالت.

^۱ دانش‌آموخته دکترای رشته زبان و ادبیات فارسی (نویسنده مسئول) taheri_najme@yahoo.com

^۲ استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان

^۳ استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان

۱- مقدمه

مسئله موعود و انتظار یکی از مهم‌ترین مباحث دین اسلام است، به طوری که گویا تمام خلقت برای رسیدن به آن دوران باشکوه آفریده شده است. در ادیان مختلف نیز نوید آمدن مصلح و برپایی حکومت عادلانه توسط صالحان داده شده است. چنان که خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ (انبیاء / ۱۰۵)». در مورد این آیه، طبق روایت، «عباد صالح»، همان قائم و اصحاب اویند. (قمی، ۱۴۱۱: ۷۷) در همه ادیان این مسئله موعود مورد توجه بوده است. با این تفاوت که هر ملتی، ایشان را با نام و لقب خاصی می‌شناسند. «زردشتیان، او را [به نام سوشیانس (نجات دهنده جهان)]، ایرانی و از پیروان زردشت می‌دانند؛ جهودان، او را از بنی اسرائیل و پیروان موسی می‌شمارند؛ عیسویان، او را هم‌کیش خودشان و مسلمانان از دودمان بنی‌هاشم و فرزند پیغمبرش می‌دانند. در اسلام به طور کامل معرفی شده؛ ولی در سایر ادیان چنین نیست» (امینی، ۱۳۸۵: ۶۹)

«انتظار» نیز یک مفهوم گسترده است و از زوایای مختلف، تعاریف متفاوت دارد. از نظر لغوی، انتظار به معنی «چشم به راه بودن، چیزی را چشم داشتن، چشم داشت» است. (لغت‌نامه دهخدا) در اصطلاح مذهب شیعه «انتظار، امیدی است به آینده‌ای نویدبخش و سعادت‌آفرین که در آن به رهبری قائدی عظیم، جهان از مفاسد و بدبختی‌ها رهایی یافته و راه خیر و صلاح، آسایش و امنیت را در پیش می‌گیرد. (قائمی، ۱۳۶۶: ۱۳) بر اساس این آموزه‌ها، همه مردم جهان در انتظار این موعود هستند و هر کسی به نحوی ارادت خود را به ساحت مقدس آن پیشوای غایب نشان می‌دهد؛ یکی از این شیوه‌ها، شعر است. از آن‌جا که زبان و ادبیات فارسی بسیار تحت تأثیر تفکرات و باورهای مذهبی مربوط به دین اسلام و مذهب تشیع است، این عقیده موعودگرایی و به تبع آن مسئله انتظار وارد ادبیات فارسی شده است؛ به طوری که می‌توان این نوع ادبی را یکی از انواع غالب شعر در بعد از پیروزی انقلاب اسلامی دانست. برخی شعر انتظار یا شعر عدالت و یا شعر مهدوی را زیر مجموعه شعر پایداری دانسته‌اند. (امینی پژوه، ۱۳۹۰: ۳۸) اما از

منظر دقیق‌تر باید گفت که این ادبیات پایداری است که زیر مجموعه ادبیات مهدوی یا انتظار است؛ چون تنها افراد متعهدی که چشم به آینده روشن جهان دوخته‌اند، نمی‌توانند ظلم و ستم را تحمل کنند و برای رسیدن به مطلوب خود و زمینه‌سازی ظهور منجی دست به قیام و مبارزه می‌زنند و در نهایت به یکی از احدی‌الحسین می‌رسند؛ یا فیض شهادت در راه خدا و یا زمینه‌سازی جامعه برای پیروزی نهایی حق بر باطل [با ظهور منجی].

۱-۱- بیان مسئله

در دوره معاصر ایران که از عصر مشروطه آغاز می‌شود، شعر فارسی از جنبه‌های مختلف محتوایی دگرگون شد؛ این تحولات در حقیقت در اثر نگاه اجتماعی و فراشخصی شاعران و روشنفکران معاصر به وجود آمدند. یکی از موضوعات پرکاربرد در شعر معاصر «انتظار و موعود» است که تحت تأثیر باورهای دینی شاعران متعهد و انقلابی وارد عرصه شعر و ادبیات معاصر گشت. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی این مضمون پررنگ‌تر گشت و گویا شاعران متعهد، انقلاب اسلامی را راهی برای انقلاب جهانی امام زمان (عج) می‌دانند؛ به همین دلیل در اشعار این دوره از جنبه‌های مختلفی به مسئله انتظار، فرج، غیبت، ظهور و ... توجه شده است و شاعران، عقاید و باورهای دینی و مذهبی خود را در مورد این مسائل اعم از عصر غیبت، ظلم و ستم مستکبران، مشکلات و سختی‌های مردم زمان، نشانه‌های ظهور، رجعت، فراوانی نعمت در دوران ظهور و.. بیان نموده‌اند که در این پژوهش، نگارنده سعی کرده به بررسی ۴۰ مجموعه شعر از ۳۴ شاعر دوره انقلاب اسلامی بپردازد، تا شاید گوشه‌ای از مضامین مشترک اشعار انتظار را شرح و توضیح دهد، تا ضمن دستیابی به باورها و بن‌مایه‌های شعر انتظار میزان فخامت و پویایی این اشعار نسبت به دوران گذشته مشخص شود.

۲-۱- پیشینه تحقیق

با توجه به اهمیت مسئله «انتظار» تاکنون آثار زیادی در ارتباط با این موضوع چاپ شده است؛ از جمله می‌توان کتاب‌های «سیمای مهدی موعود در آینه شعر فارسی»، «تشیع و انتظار»، «شعر آیینی و تأثیر انقلاب اسلامی بر آن» و ... را نام برد. از میان پایان‌نامه‌های دانشگاهی می‌توان به «بررسی تطبیقی اندیشه انتظار موعود در شعر محمود درویش و قیصر امین‌پور» از زینب امینی‌پژوه در دانشگاه اصفهان، «تحلیل شعر مهدویت پس از انقلاب اسلامی» از حسن نوروززاده در دانشگاه قم، «درون‌مایه انتظار در شعر شعراى برجسته انقلاب اسلامی» از سارا سادات حسینی در دانشگاه علامه طباطبایی اشاره نمود.

همچنین در مورد مفهوم انتظار در اشعار شاعران مختلف، مقاله‌های متعددی نوشته شده است؛ از جمله: «بررسی انتظار به عنوان عنصر پایداری با تکیه بر شعر قیصر امین‌پور و سلمان هراتی» از دکتر احمدامیری خراسانی و قاسم صدقیان‌زاده، «بررسی عناصر موسیقایی اشعار انتظار» از زهرا بهرامیان، حسن دلبری و مهیار علوی‌مقدم، «بررسی واژگان‌شناختی اشعار انتظار در دوره معاصر» و سایت‌های معتبر و مستند علمی همچون entezar.ahlolbait.com و mahdi۳۱۳.org .. اشاره نمود؛ اما در هیچ کدام از این منابع به طور خاص به بررسی مضامین مشترک اشعار انتظار دوره معاصر پرداخته نشده است.

۳-۱- ضرورت و اهمیت تحقیق

با توجه به مضامین اشعار انتظار و امید به نزدیکی ظهور در این اشعار و در عقاید دینی ما شیعیان، نگارنده بر خود فرض دانسته تا اشعار انتظار را از جنبه محتوایی و مضمونی مورد بررسی قرار دهد تا افق روشن آینده موعود بهتر ترسیم گردد. همچنین این تحقیق می‌تواند راهنمای مفیدی برای محققان در این زمینه و همه دل‌شیفتگان و پویندگان مسیر ظهور آن حضرت باشد.

۲- بحث

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی با توجه به رویکرد اسلامی آن، اعتقادات و باورهای مذهبی در جامعه ایران بسیار رونق گرفت و شاعران زیادی به تبلیغ این عقاید پرداختند. یکی از این اعتقادات مذهبی، ظهور منجی آخرالزمان است که زمینه بسیاری از اشعار معاصر بوده است. در اینجا به بررسی اشعار با موضوع انتظار در گذشته ادب فارسی پرداخته می‌شود.

۲-۱- شعر انتظار در گذشته ادب فارسی

مسئله «موعود» در شعر فارسی یکی از موضوعات کهن و دیرینه است و در شعر بسیاری از شاعران گذشته از جمله: سنایی، سعدی، مولوی، خواجوی کرمانی، جامی و ... به آن اشاره شده است؛ اما «در سده‌های آغازین هجری از نام مقدس مهدی بیشتر به عنوان یک نماد تاریخی استفاده می‌شد. نمادی که یادآور صلح و آرامش و قسط و عدل، پیروزی، جهان-شمولی اسلام و نابودی کفر جهانی است، همان‌گونه که دجال نیز به صورت یک نماد، نمادی که مظهر قساوت، فتنه، جنگ و خونریزی و کفر و شرک است، یاد کرده‌اند.» (مجاهدی، ۱۳۸۰: ۶۳، به نقل از پایان‌نامه امینی پژوه، ۱۳۹۰: ۳۸) از جمله نمونه‌های شعر مهدوی در شعر کلاسیک عبارت است از:

این پرده که آسمان جلال آستان اوست ابری است کافتاب شرف در عنان اوست
بلقیس بانوان و سلیمان شه اخستان کز عدل و دین مبشر مهدی زمان اوست
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۱۱۹)

اما از دوره مشروطه به بعد توجه به منجی و ظهور فردی صالح برای تحوّل جامعه و رفع ظلم و ستم ضروری شناخته شد و شاعران شیعه و متعهد از بی‌عدالتی‌ها و ظلم و ستم حاکمان وقت خود همواره نزد امام زمان شکایت می‌کنند و از ایشان یاری طلب می‌کنند. در دوران منازعات سیاسی همواره توجه بیشتری به این نوع شعر می‌شود؛ زیرا انسان در شرایط سخت و دشوار بیش

از پیش به یاد منجی و نجات‌دهنده می‌افتد؛ از جمله آنها، بیت زیر از ملک الشعرای بهار است که در آن، درخواست ظهور و بیان ظلم و ستم روزگار را با هم آورده است:

خیز و عیان کن به خلق جلوه دادار / خیز که حق خفت و گشت باطل بیدار

(بهار، ۱۳۸۷: ۱۵۷)

در دوران قبل از پیروزی انقلاب اسلامی نیز اشعار زیادی توسط شاعران مذهبی مثل امیری فیروزکوهی، ابوالحسن ورزی، شهریار تبریزی و ... سروده شده است. علاوه بر این موارد در اشعار شاعران مربوط به مباحث پایداری و مقاومت نیز، اشعاری با مضمون انتظار منجی وجود دارد؛ از جمله:

و خوب می‌دانم روزی را در نظر آرم / که هر چه هست واژگون شده باشد؛ / و آن پرتو گرامی / در دوردست، / این کاروان در به دری را / به سایه‌سار موعود رهنمون شده باشد / گیرم پس از سپیده دمی / کافاقش / یک چند غرق خون شده باشد. (خویی، ۱۳۵۶: ۴۳)

البته باید توجه داشت که در برخی از این اشعار قبل از انقلاب، موضوع انتظار و ظهور منجی شاید به معنی ظهور امام زمان نبوده است؛ بلکه ظهور فرد روشنفکری بوده که اوضاع نابسامان جامعه را سامان بخشد. بعد از بیان این پیشینه در اینجا به بررسی اشعار انتظار دوره انقلاب اسلامی پرداخته می‌شود.

۲-۲- بررسی مضامین اشعار انتظار در دوره انقلاب اسلامی

هم زمان با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران با توجه به رویکرد اسلامی و مذهبی آن، مفاهیم مذهبی و به خصوص ارزش‌های شیعی در جامعه ایران رواج پیدا نمود. یکی از این مفاهیم، مسئله مهدویت و انتظار فرج موعود بوده است و شاعران متعهد و مذهبی از آخرین یادگار اهل بیت آخرین پیامبر خدا (علیهم السلام) در اشعار خود بسیار یاد کرده‌اند و مضامین بسیار عمیقی را از جنبه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی با توجه به مسئله انتظار در اشعار

خود به کار برده‌اند و در واقع انتظار را در همه لایه‌های جامعه موثر دانسته‌اند، از جمله این مضامین می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۲-۲-۱- طلب ظهور

یکی از مهم‌ترین مضامینی که در اشعار انتظار بسیار به کار رفته‌است، درد دل کردن با امام زمان (عج) و درخواست ظهور ایشان از درگاه خداوند متعال است؛ در واقع در کمتر شعری است که درخواست ظهور و برپایی حکومت جهانی وجود ندارد و شاعران به عنوان نمایندگان همه دل سوختگان عالم، با زبان ادبی خود، این دل‌تنگی‌ها و درخواست‌ها را در شعر خود به تصویر کشیده‌اند، مثل:

کی می‌شود که دیده یعقوب وا شود؟ کی می‌شود که یوسف دل آید از سفر؟

(قزوه، ۱۳۸۹: ۱۳۳)

باز آ که ملک جان ز فروغ تو خرم است ای ماه‌من که روی تو خورشید عالم است

(شاهرخی، ۱۳۸۷: ۱۶۷)

بیا که خانه ایمان آسمانی من ز بعد فاصله در امتداد ویرانی است

(اوستا، ۱۳۸۶: ۳۱)

۲-۲-۲- گلایه از طولانی بودن غیبت امام زمان (عج)

بعد از درخواست ظهور امام زمان (عج) پربسامدترین مضمون مربوط به شکوه و گلایه از طولانی شدن غیبت است؛ هر چند وجود امام زمان در اصل همواره حاضر و ناظر بر ما است، چنان‌که شاعر می‌گوید:

او همین جاست همین جا / نه در خیال مبهم جابلسا / و نه در جزیره خضرا / و نه هیچ

کجای دور از دست / من او را می‌بینم / هر سال عاشورا / در مسجد بی‌سقف آبادی / با

برادرانم عزاداری می‌کند (هراتی، ۱۳۶۴: ۹۷)

و در واقع این ما هستیم که از محضر ایشان غایبیم؛ اما از آن جا که انجام بسیاری از اقدامات عملی امام زمان و یاران ایشان منوط به ظهور و پرپایی حکومت عادلانه است؛ به همین دلیل، شاعران در اشعار خود دائماً از غیبت طولانی شکوه نموده اند؛ از جمله:

ای بلندتر ز کاش و دورتر ز کاشکی روزهای هفته بی شمار شد نیامدی
عمر انتظار ما حکایت ظهور تو قصه بلند روزگار شد نیامدی
(وحیدی، ۱۳۷۸: ۴۶)

در واقع ترس بیشتر عاشقان حرم یار از این است که این طولانی شدن غیبت به پیر شدن و مرگ آنها بینجامد و آنها از دیدن معشوق خود محروم شوند؛ مثل:

این دود معطر، به گریه ام می اندازد / و تعبیر باران / گاه / جز دیداری دوباره نیست / باز هم
اسپند بر آتش / باز هم انتظار و باز هم انتظار / آن قدر که نمی آیی / و باران / گاه / تعبیری جز
مرگ ندارد (شکارسری، ۱۳۸۹: ۷۲)

نمونه دیگر:

سپید گشت به راه سپیده دیده من چو غنچه وانشد از خنده پگاه، دلم
(شاهرخی، ۱۳۸۸: ۶۰)

۲-۲-۳- ترسیم عصر غیبت

در دوران غیبت، طبق روایات وارد شده سختی و ناملایمات زیادی گریبان گیر مردم و جامعه می شود؛ به طوری که همه مردم مضطر و دادخواه می شوند؛ به همین دلیل، شاعران به گونه های مختلفی به ترسیم زمان غیبت امام زمان (عج) پرداخته اند و درماندگی و استیصال خود و مردم را به تصویر کشیده اند؛ از جمله:

خون دل از دیده جاریست مستضعفان جهان را

بر سینه شان زخم کاری از خنجر نابکاران

بر عرصه خون و شمشیر چون پانهی بهر پیکار

ریزند سر پیش پایت از بیم جان تکسواران

نیامدی آسمان هدر شد؛ زمین گرفتار شور و شر شد

بهشت پنهان! مگر نگاهی به حال زار بشر نکردی

(قزوه، ۱۳۹۱: ۷۱)

(براتی‌پور، ۱۳۷۸: ۹۰)

در همه این نمونه‌ها به ظلم و ستم ظالمان بر مظلومان اشاره شده و عصر غیبت را بدین گونه به تصویر کشیده‌اند. در نمونه زیر شاعر با عباراتی چون «روزگار جسارت مرداب، گستاخی قارچ‌های مسموم و..» وضعیت آخرالزمان را توصیف کرده‌است:

ای مقتدای آب‌های آشوب / در روزگار جسارت مرداب / و گستاخی قارچ‌های مسموم /
طوفان آخرینی / که بر گستره خاک خواهد گذشت (هراتی، ۱۳۶۴: ۲۵)

۲-۲-۴- بیان ناامیدی از ظهور منجی

بزرگترین خطری که هر جامعه را تحریک می‌کند و سقوط و انحطاط آن را قطعی می‌سازد، یاس و ناامیدی از رسیدن به کمال و سعادت است. اگر این بیماری خطرناک به ذهن و اندیشه جامعه و به خصوص جوانان سرایت کند، می‌تواند به راحتی آن جامعه را به قهقرا و نابودی بکشاند. این خطر، امروزه بیشتر از گذشته جوامع انسانی را تهدید می‌کند و بشر امروزه علی‌رغم پیشرفت‌های علمی و تکنولوژی، نتوانسته به منشور سعادت خود دست یابد و حتی بیشتر از گذشتگان خود، احساس سرگردانی و ناامیدی می‌کند. نقطه مقابل این ناامیدی «انتظار و باور عمیق و قلبی به فرا رسیدن و ظهور موعود و سامان یافتن اوضاع پریشان بشر است. (محدثی- خراسانی، ۱۳۸۸: ۲۸۷) این مضمون در اشعار این دوره به طور اندک دیده می‌شود، مثل:

به خیره گوش خوابان، از این سوی دیوار صلاهی سمّ سمندان شهسواران را

(منزوی، ۱۳۸۸: ۲۹)

هر هفته گفتند آن سوار این بار می‌آید اما قرارش باز هم گویا به هم خورده است
(میدان‌های تحریر، ۱۳۹۱: ۱۲۶)

اما باید توجه داشت که مسلمان واقعی هرگز در برابر توسعه فساد اجتماعی، ظلم و بیدادگری، اختلافات و جنگ‌ها؛ زانو نمی‌زند و از اصلاح عمومی جهان مأیوس نمی‌شود. همین امید و انتظار آنها را در برابر مفسد اجتماعی بیمه می‌کند و از خودباختگی و آلودگی نجات می‌بخشد. مسلمان با ایمان بر خلاف آن چه «بدبین‌ها» تصور می‌کنند عاقبت جهان را به «شر» نمی‌داند و معتقد نیست که نسل بشر در آینده طی یک «جنگ خانمان سوز اتمی» نابود می‌شود؛ بلکه معتقد است؛ بشریت آینده درخشانی دارد و روزی فرا می‌رسد که در سایه قیام یک مرد آسمانی، جهانی مملو از صلح، عدالت، علم و ایمان خواهد ساخت. (مکارم شیرازی، ۱۳۴۳: ۱۶)

بنابراین، بسیاری از شاعران شیعه با نگاهی روشن به آینده تاریخ بشری همواره روح امید را در کالبد جامعه دمیده‌اند و ظهور منجی را بسیار نزدیک دانسته‌اند؛ در واقع، امید چراغ پر فروغ زندگی است و در سایه امید است که زندگی بشر رونق می‌یابد. در حدیثی گرانبها از پیامبر اسلام (ص) نقش فوق العاده «امید» در زندگی بشر به خوبی نشان داده شده که می‌فرماید:

«الْأَمَلُ رَحْمَةٌ لِلْأُمَّتِ، وَ لَوْلَا الْأَمَلُ مَا رَضِيَتْ وَالِدَةٌ وَكَلْدَهَا وَ لَا غَرْسٌ غَارِسٌ شَجْرًا!» «امید و آرزو یک رحمت الهی است، اگر امید و آرزو نبود هرگز مادری کودک خود را شیر نمی‌داد و باغبانی درختی نمی‌کاشت!» (مکارم شیرازی، ۱۳۴۳: ۱۵)

بر اساس این امیدواری به آینده، شیعیان و تمامی ستم‌دیدگان جهان، چشم به آینده دنیا دوخته‌اند که در آن زمان حکومت از آن صالحان و پاکان خواهد بود. این مضمون امید به آینده و ظهور منجی در اشعار زیادی مورد تاکید قرار گرفته، همان گونه که شاعر می‌گوید:

مگو به یأس برادر که رنگ شب تازه است قسم به فجر صبح پشت دروازه است

(معلم، ۱۳۶۰: ۱۹)

آه! ای درخت‌ها! / آه ای درخت‌های بی‌قرار / که با ابر و آفتاب قراری دارید / در ازدحام
شال سبز تماشا / راهی است. / که ما، در آن، شکسته، خسته، به دشواری / فرجام بی‌قرار جهان
را / دنبال می‌کنیم (میرشکاک، ۱۳۶۸: ۱۳۴)

می‌آیی / و جهان زیر پای تو / سبز می‌شود و جهان به عطر نرگس / دوباره با عدالت آشتی
می‌کند / و دوباره... (شرفشاهی، ۱۳۷۸: ۲۷-۲۶)

در واقع امید به ظهور امام زمان (عج) اصل همه مبارزات و تلاش‌های مسلمانان را تشکیل
می‌دهد و حرکت‌های اعتراضی و قیام‌های ملت‌های منتظر، همه در سایه امید و حاکمیت
عدالت صورت می‌پذیرد و حقیقت انتظار، یعنی با سلاح امید جنگیدن، یعنی اعتراض، یعنی
مبارزه با ظلم و تباهی و نفی سستی و هراس. (امیری خراسانی و صدقیان، ۱۳۹۱: ۲۰) البته انتظار
در چشم انداز آینده‌پژوهی، از حالت امید به آینده فراتر می‌رود و به آینده‌نگری و تأمل و
جستجو در حوادث و شناخت و معرفت درست اوضاع تبدیل می‌شود. «مهم‌ترین رکن این
انتظار، آینده‌نگری، مسؤلیت‌شناسی، الگوبرداری و زمینه‌سازی برای رسیدن به وضعیت
مطلوب است که می‌توان آن را «انتظار پویا» نامید» (علی اکبری، ۱۳۹۲: ۱۵۵) و این مسئله
اصلی‌ترین فرق انتظار منجی در قبل و بعد از انقلاب اسلامی است؛ زیرا در شعر انتظار این
دوره، به راحتی می‌توان دید که برخلاف شعرای مهدوی سرای قبل از انقلاب اسلامی - مثل
امیری فیروزکوهی، شهریار تبریزی، ابوالحسن ورزی - شاعر کاملاً فعال و پویا است، کار
می‌کند، اهل عمل است و آرام و قرار ندارد (حسن نوروز زاده، ۱۳۹۰: ۲۳) مثل:

تمام خاک را گشتم به دنبال صدای تو بین باقی ست روی لحظه‌هایم جای پای تو
(میرشکاک، به نقل از میرجعفری، ۱۳۷۶: ۹۲)

۲-۲-۵- رابطه شهدا و مسئله انتظار منجی (عج)

در دوران پس از انقلاب اسلامی تجلی مفهوم انتظار در اشعار بسیار بیشتر دیده می‌شود و حتی اوج آن را پس از شکل‌گیری اشعار دفاع مقدس به دلیل ویژگی‌های این نوع شعر می‌توان دید؛ تا آنجا که می‌توان گفت بسیاری از مضامین اشعار انتظار، در دوران دفاع مقدس شکل گرفته‌اند؛ چون انتظار فرج موعود که مسئله‌ای سازنده و امیدبخش است و از فرهنگ دینی ما سرچشمه می‌گیرد، یکی از انگیزه‌های رزمندگان و شهدای ما بوده‌است و آنها به امید ظهور امام زمان و پایان ظلم و ستم و برقراری عدالت به مبارزه با دشمنان می‌پرداختند؛ به طور کلی دفاع مقدس و حال و هوای خاص رزمندگان و مشاهده جنایات مستکبران و عناصر وابسته آنها مثل صدام نوعی پالایش روحی در مردم ایران ایجاد کرده‌بود و بدین واسطه آنها ظهور امام زمان (عج) را نزدیک می‌دیدند؛ در واقع، مردم ایران با نثار خون شهیدانشان، راه ناهموار ظهور را سهل می‌گرداندند. همان‌طور که شاعر می‌گوید:

من زخمی‌سالیان نورم	هم‌زاد طلوعه ظهورم
همراه ستارگان شبگرد	پیوسته در انتظار نورم
در جاری روشن سپیده	چاووش طلایه ظهورم

(نخل و نارنجک، ۱۳۹۲: ۶۱)

در واقع شهدا و دیگر ایثارگران، خود را طلایه‌دار سپاه عدالت و آزادی می‌دانند، تا اینکه این پرچم عدالت را به دست صاحب حقیقی آن بسپارند. در جای دیگر شاعر در استقبال از پیکرهای شهدای جنگ چنین می‌گوید:

ای منتظران سفره دل باز کنید	این یاسمن از فصل ظهور آمده‌است
زمینه ساز ظهورند، شاهدان شهید	اگر چه هجرتشان داغ بر جگر بسته‌است

(طهماسبی، ۱۳۸۲: ۴۷)

شبرفت، ای صبح زخمی، کز راه یاری بیاید

یاران به خون چهره شستند، تا تک سواری بیاید
 گلها به گلشن شکفتند، از یار گفتند و گفتند
 گل از گلم می شکوفد گر غمگساری بیاید
 (کاشانی، ۱۳۸۰: ۸۲)
 ز هر کرانه شقایق دمیده از دل خاک پی تسلی دل‌های داغدار بیا
 (شاهرخی، ۱۳۸۸: ۹۷)

۲-۲-۶- رجعت

رجعت، یکی از مسائل مورد اختلاف میان مذاهب اسلامی است که از عقاید مسلم شیعه به شمار می‌آید و مورد تأیید اهل بیت (علیهم السلام) نیز قرار گرفته است. (بحارالانوار، ج ۵۳: ۹۲) بر این اساس، گروهی از مؤمنان راستین و عده‌ای از کافران بدسرشت، هنگام ظهور منجی عالم بشریت، حضرت مهدی (عج) به این دنیا بازگردانده می‌شوند تا مؤمنان به ثواب یاری آن حضرت در تشکیل حکومت عدل و قسط جهانی نائل آمده، از درک و تماشای عظمت و شوکت دولت کریمه اسلام، لذت ببرند (علم الهدی، ج ۱، بی تا: ۱۲۵) و کافران به سزای پاره‌ای از اعمال ننگینشان برسند. این مضمون یکی دیگر از مضامین مورد اشاره در اشعار انتظار شاعران انقلاب اسلامی است، از جمله این اشعار به موارد زیر می‌توان اشاره نمود:

ما تشنگان قسط و عدالت / ما مردم زمان / منتظر آن سقا هستیم / که چون قیام کند / سقای
 کربلا را / همراه قافله رجعت با خود می‌آورد / ما تشنگان قسط و عدالت / همواره منتظریم
 (صقارزاده، ۱۳۸۳: ۸۴-۸۵)

در این بند شاعر از این اعتقاد شیعه یاد می‌کند که در عصر ظهور امام زمان (عج) ائمه اطهار (علیهم السلام) از جمله امام حسین و یاران ایشان رجعت می‌نمایند.
 شبی شکوفه نرگس را بگو که خنده زند بر باغ

که لاله‌ها هم ه‌برخیزند ز خواب‌های زمستانی
 (وحیدی، ۱۳۷۵: ۱۰)

در این جا گویا شاعر اعتقاد دارد که در زمان ظهور منجی، بسیاری از شهدای انقلاب و جنگ همراه با امام زمانشان رجعت می نمایند. نمونه دیگر:

ای آفتاب ابری / بر ما بیار / تا بشکفیم در بهار ورودت / از خاک انتظار (صقارزاده، ۱۳۶۶: ۱۴۴)

۲-۲-۷- بیان علایم ظهور

در روایات اسلامی همواره ظهور امام زمان (عج) منوط به تحقق برخی از علایم و نشانه‌ها بوده است. علایمی نظیر: خشکی رود نیل، خروج سفیانی، ندای آسمانی جبرائیل و.. همان‌طور که شاعر می گوید:

پیش از دمیدن موعود / باران تیز پری خواهد آمد / که میوه‌ها همه را خواهد پوساند / خروجی سفیانی / باران خشم / سر زدن خورشید از مغرب / ظهور ذوالفقار ولایت / فرو طپیدن بغداد / طلوع هرج و مرج جهان / همه / همه / همراهند (صقارزاده، ۱۳۶۶: ۴۰)

در بعد از پیروزی انقلاب اسلامی اعتقاد مردم به نزدیک بودن ظهور امام زمان بیشتر شد؛ حتی در برخی از موارد به تطبیق و تعبیر احادیث مربوط به نشانه‌های ظهور با حوادث جاری جامعه می پرداختند. در نمونه زیر شاعر به طور مجمل به این تطبیق نشانه‌ها اشاره نموده است:

کنار جمعۀ موعود، گل‌های ظهور او / یکایک می دمد طبق روایاتی که می گویند
زمین در جستجو هر چند بی تابانه می چرخد / ولی پیداست دیگر آن‌علاماتی که می گویند
(بیگی حبیب آبادی، ۱۳۸۹: ۱۱)

اشارات زلالی از ظهور تازۀ نرگس / پیاپی می وزد از سمت میقاتی که می گویند
(همان: ۱۲)

۲-۲-۸- اشاره به انتظار و فراوانی نعمت و شادی در دوران ظهور

مسئله‌ای که همه ادیان، در رابطه با حضرت حجت پیش‌بینی می کنند، این است که عدل کامل، صلح کامل، رفاه کامل، سلامت کامل و امنیت کامل برقرار خواهد شد؛ در واقع، همان پیش-بینی تاریخ و تکامل بشریت است؛ یعنی زندگی بشر در آینده به عالی‌ترین و کامل‌ترین

زندگی‌ها منتهی می‌شود (مطهری، ۱۳۷۸، ج ۱۵: ۱۷۸). در آن دوران همه گنجینه‌ها اعم از مادی و معنوی به طور یکسان در بین مردم تقسیم می‌شود و همه مردم در رفاه و سلامتی به-سرمی‌برند. این مضمون که نوعی انگیزه‌بخشی به منتظران آن حضرت است، در اشعار انتظار نیز وجود دارد، از جمله:

شنیده‌ام که اگر باز هم تو برگردی تمام باغ پر از برگ و بار می‌ماند
(وحیدی، ۱۳۷۸: ۴۳)

گرگ را با میش بینی در چراگاه زمین یوسف ما چون بر آرد سر ز چاه لامکان
(مردانی، ۱۳۸۶: ۲۷۹)

در شعر زیر نیز شاعر تصویری زیبا از تمام اشیا و موجودات عصر ظهور ترسیم نموده و هر کسی را ترغیب می‌کند تا آن دوران آرمانی را تجربه نماید: از گمارها می‌گذرم / از سایه روشن‌ها / - تسبیح آن بلند بالا در دست - طوفان گل نرگس است / پلک می‌زنیم / آمده‌ای / زمین در باران / آسمان در گیاه / تفنگ‌ها به درخت برمی‌گردند و بار می‌دهند / گونه‌های گرسنگان در بوسه باران نان و گل ... / دعاها پیش از گشایش لب / مستجاب (درکنار چشم خدا، ۱۳۸۵: ۳۵)

۲-۲-۹- اعتراض و انتظار

شاعران شیعه مذهب، انتظار را راهی برای رسیدن به جهان مطلوب می‌دانند و به همین دلیل با مقایسه اوضاع کنونی و آینده آرمانی، تفاوت بسیار زیادی را بین این دو دوران می‌بینند و می‌دانند هر نوع تغییری در پی اعتراض به وضعیت کنونی شکل می‌گیرد. به همین دلیل، شاعران سعی می‌کنند اشعار انتظار خود را از حالت یک بعدی و شکوه و گلایه صرف خارج نمایند و با طرح مسائل اجتماعی و انتقادی، سعی دارند وضعیت موجود را به حالی مطلوب و قابل قبول تغییر دهند؛ پس آن‌ها در قالب یک فرد منتظر، ایده‌ها و افکار اصلاحی و اعتراضی خود را مطرح می‌نمایند، چنان‌که شاعر می‌گوید:

پیشوای کاروان عشق! / کاروان حماسه می‌سراید این چنین: / انتظار سهم ماست / اعتراض نیز /
منجیا، یقین تو نیز منتظر / چشم بر اشاره خدا نشسته‌ای! (هراتی، ۱۳۶۴: ۱۱۵)

در بسیاری از احادیثی که درباره قیام مهدی (ع) از پیشوایان اسلام رسیده، روی این جمله
تکیه شده است «یملأ الله الارض به قسطا و عدلا!» صفحه زمین در سایه قیام او مملو از عدل و
داد می‌شود!...» بر همین اساس است که در اشعار انتظار تبعیض‌های طبقاتی و تجمل‌گرایی‌ها از
جانب همه اقشار جامعه نکوهیده شده است، مثل:

و خانه خلاصه او / نه شوقاژ دارد و نه شومینه / او هم مثل خیلی‌ها از گرانی، از تورم / از کمبود
رنج می‌برد / او دلش برای انقلاب می‌سوزد / و از آدم‌های فرصت‌طلب بدش می‌آید / و از
آدم‌های متظاهر متنفر است. (هراتی، ۱۳۶۴: ۱۰۰)

در واقع شاعر منتظر، از وضع موجود جهان ناراضی است و در پس رسیدن به افق بیکران موعود
است. شعر انتظار با دردها و زخم‌های جامعه گره خورده است و به این شکل است که می‌بینیم
این موضوع شعری، بستری مناسب برای طرح مسائل (اجتماعی - انتقادی) فراهم آورده است.
مسئله دیگری که نظر خواننده را در اشعار انتظار جلب می‌نماید، شکوه و گلایه از نفس خود
شاعر است که در واقع به نمایندگی از همه افراد هم فکر خود سخن می‌گوید:

هر شب و روز به سان سحر سبز ظهور جلوه غیبی‌اش از هر طرفم باید و نیست

(اخلاقی، ۱۳۷۴: ۴۶)

علاوه بر این، در این اشعار نوعی اعتراض به تفکر گناهکاری و گناه کردن برای زمینه‌سازی
ظهور منجی وجود دارد؛ در واقع، این تفکر در اثر کج فهمی‌های افراد سودجو و کاهل در
جامعه رواج یافته است. آنها معتقدند که برای ظهور، تنها وظیفه ما افزودن بر گناه و فساد در
جامعه است؛ در حالی که اسلام هیچگاه چنین تفکری را نمی‌پذیرد؛ زیرا فلسفه انتظار در شعر
شاعران پارسی‌گو داشتن روحیه امید و انگیزه و صبر سازنده است و هرگز انتظار به مفهوم

منفی، رخوت، رها نمودن کارها و از بین رفتن فرصت‌ها نیست، از جمله این موارد می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره نمود:

و لال باد آن / که دهان به غیظ می‌گشاید / و باغ را / و چراغ را / با دم هرز خویش / مسموم می‌دارد / اینسان که به تقدیس معصیت نشستی / و چشم از آفتاب بستی / بدان که جولان شیطان / به طلوع عشق نمی‌انجامد (هراتی، ۱۳۶۴: ۲۸)

همچنین در احادیث به ما دستور داده‌اند؛ شب که به بستر استراحت می‌روید در انتظار این باشید که صبح مقدمات قیام و انقلاب منجی (عج) شروع شود؛ به این ترتیب به ما اجازه یک «آن» غفلت و سهل‌انگاری داده نشده‌است؛ اما عده‌ای بر اثر نداشتن رشد فکری، مسئله انتظار قیام امام زمان (ع) را وسیله‌ای برای تنبلی، بی‌حالی، وادادگی، فرار از زیر بار مسئولیت‌ها و دستاویزی برای انجام ندادن وظیفه قرار داده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۴۳: ۱۷) به همین دلیل است که شاعران به این طرز تفکر اعتراض می‌نمایند:

دل بسته‌اند بر تو و از خود بریده‌اند / این مردمان کاهل دل بسته بر امید

(موسوی گرمارودی، ۱۳۶۲: ۶۶)

و در مقابل، خود آنها در کنار انتظار منجی به اقدام عملی در زمینه آگاهی‌بخشی مردم جامعه می‌پردازند، مثل:

همیشه منتظرت هستم / بی‌آن که در رکود نشسته باشم / همیشه منتظرت هستم / چونان که من / همیشه در راهم / همیشه در حرکت هستم / همیشه در مقابله (صفارزاده، ۱۳۵۸: ۷۱)

۳- نتیجه‌گیری

بر اساس آنچه گفته شد، دریافتیم که موضوع انتظار و موعود یکی از مسائل مهم شیعیان و در سطح وسیع‌تر مورد توجه همه مردم جهان است و آینده بشر، سرانجام خوب و خوشی خواهد داشت. این مضمون در اشعار همه دوره‌ها مورد توجه بوده؛ اما در دوره انقلاب اسلامی

توجه بیشتری به آن معطوف شده است و نشان می‌دهد که این نوع شعر از جهت بروز، ظهور و فراوانی تابع وضعیت سیاسی و اجتماعی جامعه است. همچنین مضامینی که در این اشعار به کار رفته اند متناسب با دوره و روزگار معاصر هستند. مضامینی چون: جنگ، شهدا، مشکلات اجتماعی، دل‌تنگی ناشی از طولانی شدن غیبت، بی‌عدالتی و همچنین اعتراض به منتظرانها و ... که خود نشانه پویایی و رو به جلو بودن اشعار انتظار و آینده‌نگری شاعران و توجه آنها به مسائل روز دنیا است.

فهرست منابع

الف: کتاب‌ها

- اخلاقی، زکریا. (۱۳۷۸). **تبسم‌های شرقی**. چاپ دوم. تهران: مرکز آفرینش‌های ادبی.
- امینی، ابراهیم. (۱۳۸۵). **داد گستر جهان**. چاپ سوم. قم: نشر شفق.
- اوستا، مهرداد. (۱۳۸۶). **آن صبح پرنیانی**. تهران: نشر تکا.
- براتی‌پور، عباس. (۱۳۶۹). **بهت نگاه**. تهران: نشر حوزه هنری.
- بیگی حبیب‌آبادی، پرویز. (۱۳۸۹). **زخم سیب**. تهران: خانه کتاب.
- حسینی، سیدحسن. (۱۳۶۳). **هم صدا با حلق اسماعیل**. تهران: حوزه هنری.
- خویی، اسماعیل. (۱۳۵۶). **فرا تر از شب اکنونیان**. چاپ دوم. تهران: جاویدان.
- در کنار چشم خدا (مجموعه شعر دفاع مقدس شاعران استان گیلان)**. (۱۳۸۵). به کوشش فرامرز محمدی پور. تهران: نشر صریر.
- رحمانی، نصرت. (۱۳۸۲). **حریق باد**. تهران: کتاب زمان.
- سبزواری، حمید. (۱۳۸۷). **تو عاشقانه سفر کن**. چاپ دوم. تهران: نشر تکا.
- سلطان پور، سعید. (۱۳۵۷). **صدای میرا**. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.
- شاهرخی، محمود. (۱۳۸۸). **اعجاز درد**. چاپ سوم. تهران: نشر تکا.

- شاهرخی، محمود. (۱۳۸۷). **واپسین یادگار بر صحیفه روزگار**. تهران: نشر سروش.
- شرفشاهی، کاظم کامران. (۱۳۷۸). **گزیده ادبیات معاصر**. تهران: کتاب نیستان.
- شکارسری، حمید. (۱۳۸۹). **تروریست عاشق**. چاپ چهارم. تهران: نشر تکا.
- صفارزاده، طاهره. (۱۳۶۶). **دیدار صبح**. شیراز: نشر نوید.
- (۱۳۵۸). **بیعت با بیداری**. تهران: انتشارات همدمی.
- (۱۳۸۷). **طنین بیداری**. تهران: نشر تکا.
- (۱۳۶۵). **طنین در دلتا**. چاپ دوم. شیراز: نشر نوید.
- کاشانی، سپیده. (۱۳۸۰). **گزیده ادبیات معاصر**. تهران: نشر کتاب نیستان.
- علامه مجلسی، محمدباقر. **بحار الانوار**. جلد ۵۳. چاپ سوم. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- علم الهدی، سید مرتضی. (بی تا). **رسائل الشریف المرتضی**. جلد ۱. تحقیق سیدمهدی رجایی. قم: دارالقرآن.
- علی پور، مصطفی. (۱۳۷۲). **از گلوی کوچک رود**. تهران: سوره مهر.
- قائمی، علی. (۱۳۶۶). **مسئله انتظار**. قم: نشر هجرت.
- قزوه، علی رضا. (۱۳۸۹). **عشق علیه السلام**. چاپ دوم. تهران: انتشارات سوره مهر.
- (۱۳۹۱). **صبح بنارس**. تهران: موسسه فرهنگی هنری شهرستان ادب.
- قمی، علی بن ابراهیم. (بی تا). **تفسیر قمی**. تصحیح موسوی جزایری. بیروت: دارالسرور.
- مردانی، نصرالله. (۱۳۸۶). **مست بر خاستگان**. تهران: نشر تکا.
- محدثی خراسانی، زهرا. (۱۳۸۸). **شعر آیینی و تاثیر انقلاب بر آن**. تهران: مجتمع فرهنگی عاشورا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۸). **مجموعه آثار**. قم: صدرا.
- معلم، علی. (۱۳۶۰). **رجعت سرخ ستاره**. تهران: انتشارات حوزه اندیشه و هنر اسلامی.

موسوی گرمارودی، علی. (۱۳۶۳). **چمن لاله**. تهران: نشر زوار.
منزوی، حسین. (۱۳۸۸). **مجموعه اشعار**. به کوشش حسین فتحی. تهران: انتشارات آفرینش و نگاه.

مهاجران فلق (مجموعه شعر دفاع مقدس استان خوزستان). (۱۳۸۶). به کوشش
غلامرضا کاج. تهران: نشر صریر.

مهدی نژاد، امید، سیار، محمدمهدی. (۱۳۸۸). **دادخواست ۱۰۰ شعر اعتراض**. چاپ سوم.
تهران: سپیده باوران.

میدان‌های تحریر (گزیده شعرهای بیستمین کنگره سراسری شعر دفاع مقدس).
(۱۳۹۱). به کوشش مصطفی محدثی خراسانی. تهران: نشر صریر.

میرجعفری، سید اکبر. (۱۳۷۶). **حرفی از جنس زمان**. شیراز: نشر قو.

میرشکاک، یوسفعلی. (۱۳۶۸). **از چشم اژدها**. تهران: مرکز فرهنگی و هنری اقبال لاهوری.

نخل و نارنجک (منتخب پنجمین جشنواره شعر دفاع مقدس خراسان شمالی).
(۱۳۹۲). بجنورد: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزشهای دفاع مقدس.

وحیدی، سیمین دخت. (۱۳۷۸). **گزیده ادبیات معاصر**. تهران: نشر کتاب نیستان.

..... (۱۳۷۵). **موج‌های بی‌قرار**. تهران: نشر حدیث.

هراتی، سلمان. (۱۳۶۴). **از آسمان سبز**. تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.

ب: مقاله‌ها

امیری خراسانی، احمد، صدقیانزاده، قاسم. «**بررسی انتظار به عنوان عنصر پایداری با
تکیه بر شعر قیصر امین‌پور و سلمان هراتی**». نشریه ادبیات پایداری. شماره پنجم، سال
سوم، صص ۵-۲۶.

امینی پژوه، زینب. «**پایان‌نامه ارشد بررسی تطبیقی اندیشه انتظار موعود در شعر
محمود درویش و قیصر امین‌پور**». استاد راهنما: دکتر نرگس گنجی. دانشگاه اصفهان.

علی اکبری، راضیه. «آینده پژوهی در پرتو انتظار پویا با تأکید بر کارکرد وحدت امت اسلامی». نشریه انتظار موعود. شماره ۴۰، سال سیزدهم، صص ۱۴۹-۱۷۱.

مکارم شیرازی، ناصر. «انتظار. انتظار!». مجله درس‌هایی از مکتب اسلام. شماره ۳، سال ششم، صص ۷-۱۹.

نوروز زاده، حسن. «تأثیر انقلاب اسلامی بر پویایی شعر انتظار». مجله امان. شماره ۳۴، صص ۲۱-۲۴.